

Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Сулацькому поході (1725-1727 рр.) в дзеркалі щоденника генерального підскарбія Якова Марковича

Ще до завершення Північної війни Петро I розпочав підготовку до нової війни, мріючи цього разу прорубати вікно «на Схід». Основною спонукою стала торгівельно-економічна потреба, хоча геополітика відігравала не меншу роль. Туреччина претендувала на лідерство на Кавказі, а колись могутня Персія, тепер ослаблена внутрішніми міжусобицями, нічого не могла протиставити сусідці. Амбітні плани Петра I частково реалізувалися у Перському поході (1722-1723 рр.). Приводом до початку військових дій були прохання місцевих правителів про російську протекцію та грабунок російських купців. Тоді до Російської імперії було приєднано прикаспійські території Дагестану, Азербайджану і навіть частину Ірану. Опорними пунктами російських військ стали фортеця Святого Хреста на р. Сулаку, Дербент, Баку і Решт у іранській провінції Гілян. Нові території було закріплено за Росією підписанням 12 вересня 1723 р. у Петербурзі мирного договору з Персією та своєрідним розподілом сфер впливу на Кавказі з Туреччиною після підписання у 1724 р. з останньою Константинопольського мирного договору¹.

Однак ситуація в приєднаних регіонах імперії була вкрай нестабільною. Гірські племена жили з грабунку і принесені клятви не могли змінити сформованого століттями способу життя. Вони вели «партизанську» війну з російськими військами. Низовий корпус, що утримував порядок на прикаспійських територіях постійно потребував нових сил. Клімат і незвичні хвороби забирали значно більше людських життів ніж військові дії.

Крім регулярної російської армії у складі Низового корпусу перебували калмики, донські козаки і українські козацькі формування. 10-тисячний козацький корпус вирушив у похід у 1723 р. під керівництвом лубенського полковника А. Марковича. В документах того часу цей похід отримав назву

¹ Курукин И.В. Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735). – М., 2010. – 381 с.//елект.т.д.: <http://www.istmira.com/knigi-istoriya-rossii>

Дербентського. Козаки не так воювали, як будували фортецю Св. Хреста, навколишні укріплення та Дербентську гавань, вимираючи при цьому від хвороб та голоду. На заміну тим, хто вижив у 1724 р. відправили новий корпус такої ж чисельності під керівництвом гадяцького полковника Михайла Милорадовича. Взимку 1725 р. померло 1450 козаків, за іншим донесенням з 1.04 по 16.05.1725 р. від цинги померло 2204 козака при 1 вбитому в бою і 3-х померлих від ран². Протягом цих років відбувались і часткові ротації, зокрема додому відпускали хворих і виснажених, багато козаків втікало. В кінці жовтня 1724 р. в Гетьманщину надійшов сенатський указ про виступ на літо 1725 р. у Гілянський похід бунчукового товариства і 2 тисячного козацького загону, включно з 147 значковими товаришами з усіх полків³. Війни на півдні стали для українських козаків не меншим лихом ніж колись будівництво столиці на Балтиці й риття каналів на півночі.

Новий похід спочатку носив назву Гілянського. Напевно, передбачалося розмістити прибуле військо у провінції Гілян. Опорним пунктом у регіоні Петро I хотів бачити нову фортецю у гирлі р. Кури, де були для цього абсолютно несприятливі умови. На практиці похід перетворився на Сулацький, та як корпус під керівництвом полковника Єропкина розмістився у фортеці Святого Хреста на р. Сулаку.

У Гетьманщині наказ імператора реалізовували дві інституції – Генеральна військова канцелярія та Малоросійська колегія (далі ГВК та МК). У світлі реформ, що проводилися в козацькій державі з метою загальноімперської уніфікації тоді постала, зокрема, проблема упорядкування чисельності і військової служби неурядової старшини. Особливо це стосувалося вищої

² Ще на етапі руху до місця служби з 9192 козаків під керівництвом А. Марковича померло 239, 232 втекло, а значна частина залишалась в Астрахані через відсутність суден для їх перевезення. М. Милорадович привів 7024 козака (померло в дорозі 57, 211 втекло). «...из находившихся в 1724-1725 годах на Кавказе десяти с половиной тысяч казаков «от цынготной и другой тяжкой болезни повалились и от татар в сулацком городке и в Аграханском транжаменте на боях и нападениями в разных местах побито и умерло 5183 человека»; более 900 были больны» - Курукин И. В. Персидский поход ...С.24, 30, 35, 36, 57.

³ ЦДІАУК. – Ф.53. – Оп.2. – Спр.298. – арк.1, 585; Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). Часть 1. (1717-1725 гг.) Под редакцией: Лазаревский А. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. – С.93,148

категорії неурядової старшини, бунчукового товариства. Це була привілейована верства старшини, що не займала урядів, несла службу під бунчуком і користувалася неабияким впливом. Загальна чисельність бунчукового товариства на цей час коливалася в межах 110-130 чоловік у 9 полках (у Миргородському бунчукових не було). На той момент значна частина товариства успішно уникала обтяжливої військової служби. Указ Петра I 1724 р. про Гілянський похід стосувався насамперед бунчукових товаришів.

Реалізація наказу виявилася складною і тривалою. Частина товариства всіма правдами і не правдами намагалася уникнути походу. На офіційний огляд війська перед походом до Глухова прибуло лише 60 товаришів (і 5 новоуписних)⁴ із 121 одного зі списку складеного силами Правителів ГВК в кінці 1724 р. (див. табл.). Між ГВК, МК та полковими канцеляріями до червня 1725 р., коли основна частина корпусу вже виступила у похід, все ще тривала переписка стосовно бунчукових, які у похід так і не вийшли. Маємо кілька цікавих архівних справ, що доносять як персональний склад бунчукового товариства у полках напередодні Гілянського походу, так і відкривають канцелярську «кухню» підготовки. Та основним джерелом, що стало дзеркалом подій 1725-1727 р. є щоденник Якова Марковича. В ті роки він був бунчуковим товаришем Ніжинського полку, а у 1767 р. закінчував діаріуш вже в чині генерального підскарб'я⁵.

Яків Маркович був сином лубенського полковника Андрія Марковича, а останній був рідним братом дружини гетьмана І. Скоропадського. Цей аспект підніс на новий суспільний рівень всю родину Марковичів. Історики завжди віддавали належне самому автору щоденника, особливо в плані освіти й «книжності». Він закінчив Києво-Могилянську академію, був одним з улюблених учнів Феофана Прокоповича⁶. У березні 1725 р. власна бібліотека Якова налічувала більше 375 томів (серед них книги філософські, богословські, історичні, медичні та ін.), з яких для походу він відібрав 31 книгу. На марші

⁴ ЦДІАУК. – Ф.53. – Оп.2. – Спр.298. – арк. 205-207

⁵ Маркович Я. А. Дневник... Ч.1. (1717-1725). – С.І, XII.

⁶ Там само. – С.IV-V.

брав книги для читання у своїх приятелів, а одну рукописну історичну книгу навіть законспектував у щоденнику⁷.

Щоденник Я. Марковича – одне із найцінніших нарративних джерел історії України XVIII ст., що постійно використовується істориками. Відзначаються його унікальні свідчення для економічної історії та історії побуту й повсякденності. Діаріуш виявився не менш інформативним для вивчення історії бунчукового товариства у Гілянському/Сулацькому поході. Причому одразу в кількох аспектах. На сторінках щоденника персоніфікується більшість бунчукового товариства у поході. А так як автор сам на той момент був бунчуковим, то маємо багаті відомості про військову службу, побут товариства у поході, службові і позаслужбові стосунки, відносини з офіцерами російської армії та багато іншого. Розповідь Марковича про події 1725-1727 рр. постає як справжня мандрівка, хоч і мілітарна. Цьому посприяли освіченість і зацікавленість автора всім, що оточувало чи відбувалося навколо. Починаючи з часу виїзду з домівки у травні 1725 р. протягом подорожі до Царицина і Астрахані, а звідти до фортеці Св. Хреста (жовтень 1725), Маркович занотовував все про бунчукових товаришів і побачене чи почуте загалом. Вибрані з щоденника персональні дані винесено в наступну таблицю.

Таблиця №1. Персональний склад бунчукового товариства у поході 1725-1727 рр.

Бунчукові товариші у реєстрі 1724 р., складеному перед Гілянським походом	Бунчукові товариші, згадані у щоденнику Марковича періоду 1725-1727 рр.
Київський полк	
Солонина Василь	Солонина Василь
Солонина Кирило	Солонина Кирило
Карпека Данило	
Шаула Семен	
Шаула Іван	
Тернавіот Іван	Тернавіот Іван атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Барановський Стефан	Барановський Стефан помер 17.11.1726 під Кумтаркалами
всього – 7	всього – 4, у березні 1727 залишилося – 2
Чернігівський полк	
Лизогуб Семен	Лизогуб Семен у вересні 1726 повернувся з СПб в Україну
Борковський Андрій	Борковський Андрій влітку-восени 1726 був у СПб, залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Бутович Дем'ян	Бутович Дем'ян залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Бутович Стефан	Бутович Стефан атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Бутович Петро	Бутович Петро атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Ломиковський Іван	Ломиковський Іван

⁷ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.205, 211, 241.

Максимович Антон	Максимович Антон
Полунецький Василь	Полунецький Василь 03.1726 відпущений додому
Доленський Максим	
Домонтович Михайло	
Домонтович Дмитро	Домонтович Дмитро, помер 11.1726, вкинули в море
Скоропадський Павло	Скоропадський Тимофій, брат Михайла
Дорошенко Василь	Дорошенко Василь
Скоропадський Михайло	Скоропадський Михайло 10.08.1726 відпущ. додому
Топольнецький Іван	Скоропадський Хома
всього – 15	всього – 13, у березні 1727 залишилося – 5
Стародубський полк	
Борозна Іван Горський	Борозна Іван атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Борозна Лаврін	
Борозна Микола	Борозна Микола залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Валкевич Петро в СПБ	
Гамалія Василь	Гамалія Василь Андрійович помер 2.05.1726
Гамалія Григорій	Гамалія Григорій
Городиський Фома	Городиський Хома атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Дзевульський Андрій	Дзевульський Андрій залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Жоравка Тимофій	Жоравка Тимофій давній хворий, відпущений з Сулаку за сенатським указом, 01.1727 в Астрахані
Завадовський Василь	Завадовський Василь
Заруцький Андрій	
Корецький Петро в СПБ	Котляренко Григорій
Корсак Максим	
Кутневський Данило болен на ноги	Кутневський Данило з сином
Миклашевський Андрей	Миклашевський Андрій
Миклашевський Іван	Миклашевський Іван
Пекалецький Парфен	Пекалецький Парфен атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Покорський Опанас в СПБ	
Романовський Володимир	
Рубець Федір	Рубець Федір помер 22.09.1725 від гарячки
Фай Андрій	Фай Андрій, атестований хворим 29.07.1725 в Царицині
Ширай Стефан	Ширай Федір
Всього – 22	всього – 16, у березні 1727 залишилося – 7
Ніжинський полк	
Маркович Яків	Маркович Яків атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Кочубей Федір	
Миклашевський Стефан	Миклашевський Стефан залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Михайло колишній полк-к Фастівський	Михайло колишній полк-к Фастівський атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Кандиба Андрій	Кандиба Андрій, 30.01.1727 прощався з губернатором перед від'їздом додому
Лизогуб Андрій	Лизогуб Андрій
Забіла Іван обтовський	Забіла Іван обтовський залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Тарасович Йосип	Тарасович Йосип атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Уманець Петро	Жураховський Дмитро
Туранський Олексій	Троцький Іван атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Туранський Дем'ян	Туранський Дем'ян атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Жураковський Яків	Жураковський Яків
Чуйкевич Семен	Чуйкевич Семен, давній хворий, відпущений з Сулаку за сенат. указом, 01.1727 в Астрахані
Забіла Стефан	Забіла Стефан залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Чуйкевич Федір	Чуйкевич Федір атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Опанас Дорофійович	Опанас Дорофійович, залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Костенецький Іван	Костенецький Іван
Забіла Данило	Забіла Іван борзенський, залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Романовичі Василь Стефан воронежські (Лазаревичі)	Лазаревич Василь давній хворий, відпущений з Сулаку за сенат. указом, 01.1727 в Астрахані і Стефан Романовичі, останній атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому

Голуб Григорій Остапович	Голуб Григорій
Холодович Стефан	Холодович Стефан атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Кондзеровський Андрій	Грабовський Яків залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Милорадович Гаврило	Метельський Леонтій атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Карпека Семен	Карпека Семен атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Карпека Федір	
Карпека Стефан	
Карпека Яків	Карпека Яків
Назаренко Потап	Покотило Ілля атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Шишкевич Олексій	Шишкевич Іван давній хворий, відпущений з Сулаку за сенат. указом, 01.1727 в Астрахані
Доленський Яків	Шишкевич Олександр атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Філіповський Іван	Харевич Василь атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Покотило Василь	Покотило Василь атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Покотило Григорій	Покотило Григорій атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Греков Олександр Костянтинів	Козловський Павло помер 14.11.1725 в Астрахані
всього – 35	всього – 33, у березні 1727 залишилося – 6
Прилуцький полк	
Ракович Павло	Ракович Павло залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
	Ракович Федір Павлович
	Ракович Андрій Павлович атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Горленко Андрій	Горленко Андрій у вересні 1726 повернувся з Спб в Україну
Горленко/Гречаний Яким	Горленко/Гречаний Яким
Тарнавський Стефан, був у поході в 1722 р.	
Петрацький Гречин	Петракій Грек атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Галенковський Григорій	Галенковський Данило молодий
Маркович Федір	Маркович Федір залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Себастьянович Іван	Себастьянович Іван
Якубович Яків	Якубович Яків
всього – 9	всього – 10, у березні 1727 залишилося – 5
Лубенський полк	
Новицький Яків	Новицький Яків
Гамалія Степан	Гамалія Степан
Новицький Іван	Новицький Іван залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Андріяш	
Свічка Лук'ян	
Кулябка Петро	Кулябка Іван Петрович
Заборовський Федір	Заборовський Федір
Савичі Петро і Василь	Савичі Василь і Петро
Петровський Андрій	Петровського син
Кулябки Данило і Яким	Кулябка Яким давній хворий, відпущений з Сулаку за сенатським указом, 01.1727 в Астрахані
всього - 12	всього – 9, у березні 1727 залишилося – 7
Гадяцький полк	
Трошинський Андрій	Трошинський Андрій
Рошаківський Захар	Трошинський Іван
Бугаєнко Василь Опошнянський	Рошаківський Захар залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Бугаєнко Іван Лютенський	Богаєвський менший
всього – 4	всього – 4, у березні 1727 залишилося – 3
Переяславський полк	
Томара Василь	Томара Василь атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Іваненко Григорій	
Танський Василь	
Афендик з синами	
Дмитрашко Василь	Дмитрашко Василь
Дмитрашко Федір	Дмитрашко Федір, помер 28.09.1726 (біля Ст.Шимахи)
Сулима Федір	Сулима Федір Іванович, помер в Сулаку 25.08.1726

Берли Данило (помер) і Андрій (священик)	
всього – 9	всього – 4, у березні 1727 залишився – 1
Полтавський полк	
Кочубей Василь	Кочубей Василь атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Чуйкевич Леонтій	Чуйкевич Леонтій зник 18.12.1725 під час операції в Ірпелях
Колачинський Дмитро	Колачинський Дмитро атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Тарнавський Іван	Тарнавський Іван 03.1726 відпущений додому; залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
Кованка Герасим	Кованка Герасим (з ним був ще один брат), атестований лікарями 01.1727 для відпуску додому
Левенці Дмитро та Іван	Левенець Дмитро
Зеленський Василь	Зеленський Василь залишений в Астрахані 08.1725, 01.1727 в Астрахані
всього – 8	всього – 8, у березні 1727 залишилося – 2
всього – 121	всього – 101, 03.1727 залишилося в Астрахані 38

Частина бунчукових товаришів, не згаданих у щоденнику все ж могла бути в цьому поході. Маємо такі дані про Д. Карпеку, І. Топольницького, В. Романовського, М. Доленського І. Філіповського та Карпа Яковича Долинського⁸. Отже, із 40 товаришів з реєстру 1724 не згаданих у щоденнику, були в поході – 5; виставили за себе рідних – 8; померли до походу – 3; стали священиками – 2; перебували в С.Петербурзі – 5; під арештом – 1; не вийшли в похід – 9; невідомо (ймовірно були у поході) – 7. Нових бунчукових товаришів, не включених у компут перед походом, у щоденнику 10 осіб.

У похід бунчукове товариство виступало індивідуально, збираючись в єдиний корпус ближче до Харкова. Спочатку, 18.05.1725, вирушив обоз Я. Марковича: 3 візки по 2 коня, 3 палуби по 2 коня, палубець з одягом на 2 коня, палубець на 2-х колесах, спальня на 2 коня, 4 запасних верхових коня. Верхи з обозом поїхало 5 слуг, серед них кухар, а приставом був Яків Дуброва, який взяв частину грошей у скриньці (40 червінців, 150 талярів битих, 100 рублів). Ще частина слуг мала супроводжувати самого Якова. Батько дав Якову на дорогу 200 рублів⁹. Окрім цього везли багато горілки і вина, в основному для продажу, але чимало й для власного вжитку.

На початку шляху з Я. Марковичем їхали бунчуковий Стефан Гамалія та значкові товариші Лубенського полку Самойловичі. Та найчастіше у щоденнику згадується значковий товариш Мойсей Худолій, який схоже був

⁸ М. Доленський помер у поході в 1726 р. в Астрахані – ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.14037. – арк.83; К. Я. Долинський помер від ран в Астрахані 11.06.1727 р. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – С.396, 609, 707.

⁹ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С. 223

особистим ординарцем Марковича¹⁰. Причому не з примусу, а з власної волі, за що й отримав значно кращі умови у поході ніж більшість козаків. Він не лише столувався з Марковичем, а й найчастіше ночував у нього на квартирі. Часто розважав компанію бунчукових своїми витівками у нетверезому стані й ставлення до нього було більш ніж поблажливе¹¹.

Після Охтирки, ближче до Харкова на марші до Царицина Я. Маркович почав зустрічатися з іншими бунчуковими товаришами. З викладу в щоденнику зрозуміло, що жорсткої дисципліни у корпусі бунчукових, якими керував Семен Лизогуб¹², не було. Крім загального обозу, в якому рухалася більшість товаришів та полки, окремо паралельно рухалися менші обози, такі як обоз Я. Марковича. Ймовірно така можливість була не у всіх бунчукових товаришів, а лише у самих знатних, заможних, а відтак впливових. Така ситуація спостерігалася не лише на марші. Коли більшість бунчукових ночували з обозом у таборі, частина товариства зупинялася на зручних квартирах, особливо у Царицині та Астрахані, де могли митися в лазні та краще відпочивати. На шляху до місця служби бунчукові товариші їздили один до одного снідати, обідати, пити «водку», мед, чай, «кагве» (каву).

Так як у похід відправили більшість бунчукових товаришів, включно з дуже старими і хворими, то частина їх так і не добралася до Сулаку. Військові лікарі визнали їх хворими або старими і час походу вони провели в Астрахані (див. табл.). Ще в серпні 1725 в Астрахані полковнику Єропкіну подали донесення підписане А. Кандибою, Я. Горленком, Й. Тарасовичем та І. Забілою про те, що дехто з хворих бунчукових, які припливли з Царицина до Астрахані і тепер тут залишаються «притворили себе болезни» і щоб без освідчення лікаря нікого не залишали і водою до Сулаку не відправляли¹³. Частина бунчукових з

¹⁰ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С. 236

¹¹ Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717-1767 гг.). Часть 2. (1726-1729 гг.) Под редакцией: Лазаревский А. М. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. – С.42.

¹² Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.240; Лизогуб призначив генералітет корпусу бунчукових: двох обозних Кандибу і Тарасевича, суддю Василя Кочубея, писаря Якова Якубовича, осавулів Гречаного і Жураховського, хорунжого – Сулиму.

¹³ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.274

Єропкіним в похід не вийшла і той надіслав наказ полковнику Безобразову бунчукових і козаків, які залишились без дозволу в Астрахані, забити в колодки і відправити до нього в табір¹⁴. Вірогідніше, що це були чутки, переказані Марковичу Я. Якубовичем. Пізніше, в червні 1726 р., з України дійде звістка про збір з усіх бунчукових, які не вийшли в похід по 100 рублів. Мало того, згідно зі списком, ніби то надісланим полковником Єропкіним, були оголошені втікачами Ф. Маркович і Я. Якубович які перебували в Астрахані і з їх родин також намагалися зібрати по 100 рублів. Єропкін заперечив включення ним до того списку Ф. Марковича, рідного дядька автора щоденника¹⁵.

Основний корпус у кінці серпня 1725 р. під командуванням Єропкіна рушив до Сулаку сухоходом і у першому поході (26.09–13.10.1725) з генералом Кропотовим під керівництвом Єропкіна виступило 70 бунчукових товаришів¹⁶. На той момент Я. Маркович разом з 6-ма товаришами були лише на шляху до фортеці Св. Хреста. В Астрахані залишилося 19 хворих бунчукових товаришів. Отже, маємо число 96 товаришів на початку походу. Насправді їх було навіть більше 105 (101 ідентифікованого у щоденнику і 4-х, згаданих в інших джерелах). Бунчукові товариші протягом 1725–1727 рр. постійно курсували, виконуючи доручення командування, між Сулаком, Астраханню, Санкт Петербургом та Україною. Частина назад вже не поверталася, а хворі відправлялися додому не лише групами, а й поодинці. При потребі можливо частково реконструювати (завдяки щоденнику) переміщення товариства, починаючи з їх почергово прибуття до Астрахані та фортеці Св. Хреста.

9.09.1725 водою до Сулаку рушив С. Карпека з багажем багатьох бунчукових. 20.09.1725 човнами рушили В. Дорошенко, В. Томара і Я. Маркович. Останній порахував, що на будівництво човна (буси) та його обслуговування витрачено 1896 золотих¹⁷. Спорядження бунчукового товариша та перебування його протягом кількох років у поході коштували цілого статку.

¹⁴ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.277

¹⁵ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.67

¹⁶ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.320

¹⁷ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.289

5.10.1725 в Тереку вони зустрілися зі старшим Покотилом, С. Холодовичем та їх наздогнав на кораблі І. Тернавіот¹⁸. Я. Маркович віз майно Ф. Заборовського, Т. Скоропадського, та А. Миклашевського. Маркович та інші прибули до фортеці Св. Хреста 11.10.1725, а через два дні повернувся корпус із походу.

Картина служби й побуту після прибуття до фортеці Святого Хреста не змінилася. Знатне бунчукове товариство розмістилася на квартирах у старій і новій фортецях, тоді як загал перебував у таборі в наметах, у дуже не комфортних умовах. Я. Маркович належав до значних і заможних, тому описав у щоденнику побут верхівки бунчукового товариства. Привілейоване становище цієї частини визначалося й дружніми стосунками з російським генералітетом, на основі підкупу останніх постійними подарунками у вигляді коней, корів, овець, вина, горілки та ін.¹⁹. У проміжках між військовими походами та «партіями» (25.09-13.10.1725; 15-19.11.1725; 12-22.12.1725, 17.05-27.06.1726) товариство, яке проживало на квартирах, марнувало свій час на дружні обіди, гру в карти та вирішення фінансових справ. Розважалися приготуванням екзотичних страв, написанням листів, читанням книг, танцями, спогляданням муштри російських регулярних військ, спостереженням за зведенням греблі та будівництвом фортеці²⁰. Основним завданням бунчукових, окрім військової служби, був «ординанс» при генералах і полковниках²¹. Тому інколи бунчуковим діставалися військово-дипломатичні завдання типу перемовин і присутності при присягах місцевих правителів. 20.05.1726 на перемовини з шамханом був відправлений полковник Єропкін у супроводі бунчукових товаришів Я. Марковича, М. Скоропадського, Г. Гамалії та І. Миклашевського з кількома сотнями козаків²². 19.06.1726 приймати присягу в бунтівного усмея направили полковника фон-Лукея та бунчукових

¹⁸ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.296

¹⁹ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.272

²⁰ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.) – С.3; Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.310

²¹ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.270

²² Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.46

Я. Марковича й І. Миклашевського²³. У військових виступах бунчукові йшли в авангарді при генералу Кропотову та полковнику Єропкіну. Проте значної користі від перебування корпусу бунчукових у поході не було. Це відмічали й російські командири, зокрема в 1726 р. В. В. Долгоруков вказував, що бунчукові товариші даремно тут помирають від хвороб «без всякой пользы государственной»²⁴.

Інкони неурядова старшина змушена була виконувати незвичні доручення. 25.03.1726 р. згідно з окремим ордером генерала бунчукові і значкові товариші співали на службі Божій на Благовіщення, розмістившись на криласах нової церкви²⁵.

Я. Маркович цікавився не лише історією місцевості якою пересувався, а й усіма випадково почутими фактами, ретельно занотовуючи все у щоденник. Його хвилювали карти, географія, клімат, особливості економіки й торгівлі, етнографічні цікавинки, побут інших народів. Причому таким епізодам він не шкодував місця в своєму діаріуші й описи займали по кілька сторінок: опис Гіляна і Раща (20.08.1725); ціни та спосіб торгівлі нафтою в Баку, Дербенті, Гіляні (29.09.1725); історія Грузії в переказі полковника А. Лецькіна, опис м. Караптаки, опис походу до Дербенту влітку 1726 р., в якому серед іншого є характеристика політичної ситуації в Персії та лінгвістичний відступ у формі мовної «карти» народів Середньої Азії, Кавказу та Закавказзя; опис подій у Персії в 1722-1723 рр.²⁶. Під час військових операцій автор, судячи з записів, цікавився місцевістю, архітектурою та традиціями більше ніж військовою тактикою, хоча описи сутичок також зустрічаються²⁷.

Найрельєфніше зі сторінок щоденника проглядає побут бунчукового товариша. З Астрахані в Сулак Маркович віз із собою 3 пляшки бургундського

²³ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.62-64

²⁴ Курукин И.В. Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735). – М., 2010. – 381 с. //елект. т. д.: <http://www.istmira.com/knigi-istoriya-rossii- C.58>

²⁵ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.23

²⁶ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.274, 291, 318, 324; Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.48-66, 95-98.

²⁷ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С. 312-315, 322-327

вина, 3 з «ереметари», 3 з полину, 3 рейнського солодкого, 6 церковного, 10 червоного, 22 рейнського твердого, 6 «водки французької», 7 порожніх, всіх пляшок 63. І вина в барилах: 1 церковного, 1 рейнського, 3 полинкового і четверте не повне, 1 волоського (подарунок гетьманші А. Скоропадської), 1 сотницького, 1 купленого, всього 9²⁸. У Астрахані для продажу залишилося 63 відра і 13 кварт горілки (розведеної і нерозведеної). У Тереку розвантажили провіант Марковича для походу: 5 бочок борошна, 22 барила з горілкою, 15 міхів з різною мукою, 15 кулів бокуну, 8 тютюну з молодецьким, масла «пол 2 фаски», 11 кулів сухарів²⁹. Пізніше провіант регулярно підвозився з Астрахані слугами Я. Марковича. Верхівка бунчукового товариства точно не голодувала.

Важливу роль у побуті та спілкування відігравали релігійні свята. Місцем зустрічей і спілкування бунчукових товаришів у фортеці Св. Хреста ставали церкви старої і нової фортець (мала св. Костянтина у старій і велика у новій)³⁰. Квартири товариство займало в обох фортецях. Наприклад, Я. Маркович, М. Скоропадський, А. Кандиба, В. Кочубей жили у новій фортеці близько до генералів Кропотова і Шереметєва, а А. та І. Миклашевські і В. Гамалія – у старій. Окрім згаданих вище товаришів на обіди до генералів та інших командирів часто запрошували Я. Горленка, І. Тернавіота, Ф. Сулиму, В. Завадовського, С. Бутовича.

Бунчукове товариство в поході поєднували й фінансові справи. Окрім постійного позичання грошей один одному, бунчукові здавали кошти для загальних потреб згідно складеного реєстру. Збором коштів, як і загальним керівництвом займався, після від'їзду С. Лизогуба, Андрій Кандиба. Правда, товариство яке перебувало в Астрахані відмовилося здавати гроші, та й з тих хто був у Сулаку складно було їх зібрати³¹. У поході до Дербенту фінансове становище багатьох товаришів погіршилося. Мабуть особливо скрутним було бунчуковому товаришу Михайлу Омельченку, колишньому полковнику

²⁸ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.284

²⁹ Маркович Я. А. Дневник ... Ч.1. (1717-1725). – С.296

³⁰ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.16

³¹ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.26, 35

Білоцерківському, так як збір коштів-милостині для нього організував серед бунчукових і штабних офіцерів сам генерал Кропотов³².

Ще одним об'єднуючим фактором у цій мандрівці виступали хвороби й смерть. Екзотичні лихоманки, цинга і дизентерія забирали здоров'я і життя не рахуючись із соціальною ієрархією. Хворих товаришів провідували і підтримували, а віддати шану померлим збиралося все товариство під знаком. Померлого в травні 1726 р. В. А. Гамалію поховали при церкві в старій фортеці біля лівих дверей при трикратному вистрілу 100 чоловіків³³. Всього за підрахунками Я. Марковича померло в поході 8 бунчукових товаришів³⁴. Померли за час походу й четверо слуг Марковича, включно з його кухарем.

Хвороби лікували традиційно для того часу – пускали кров, або нетрадиційно, як, наприклад, Я. Маркович лікував влітку 1726 р. приступи лихоманки у свого приятеля М. Скоропадського полинним вином з порохом³⁵. Лікарів не вистачало, ліків не було, госпіталь був розвернутий лише через кілька років. У кінці червня 1726 р. захворів сам Я. Маркович і разом з хворим М. Скоропадським у липні відпущений в Астрахань, звідки останній 10 липня виїхав до України. Та справжня хвороба наздогнала автора щоденника вже в кінці серпня в Астрахані. Його стан був настільки складним, що ночами біля нього чергували його дядько Ф. Маркович та приятелі бунчукові товариші. З 17 по 30 серпня 1726 навіть щоденник писаний іншою рукою.

Хворих бунчукових ставало все більше і вони обтяжували командування. Під час походу на усмея в червні 1726 р. їх довелося залишати в Дербенті. 30.07.1726 в Астрахані лікарі освідчили 23 хворих бунчукових товариша. Коли 19.08.1726 р. князь Долгоруков вирушив з корпусом з Сулаку до Дербенту і

³² Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.57

³³ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.38

³⁴ Померли: Рубець Федір 22.09.1725 від гарячки; Козловський Павло в Астрахані 14.11.1725; Чуйкевич Леонтій у другому виступі в листопаді 1725 (зник), Гамалія Василь Андрійович від гарячки 2.05.1726; Сулима Федір Іванович 25.08.1726 в Сулаку (похований біля олтарної стіни церкви у новій фортеці); Дмитрашко Федір 28.09.1726 біля Старої Шимахи; Домонтович Дмитро помер 11.1726 у морі куди й викинули тіло; Барановський Стефан помер 17.11.1726 під Кумтаркалами. І дев'ятий, не згаданий Марковичем, М. Доленський.

³⁵ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.49

Кури, з ним виступило лише 29 бунчукових товаришів, якими командував Яким Горленко. А у фортеці Св. Хреста залишилося більше 30 хворих товаришів, атестованих лікарем Брилем, включно з А. Кандибою³⁶. У серпні-вересні 1726 р. до Астрахані почали прибувати бунчукові товариші, які залишалися в Сулаку, а з жовтня вже активно циркулювали чутки про указ щодо відпуску хворих бунчукових товаришів додому. Один із таких указів-списків відомий з архівних джерел. Датований документ 16.10.1726, в ньому імена 22 бунчукових товаришів, з вказівкою віку та хвороб³⁷. Проте товариство в Астрахані на той момент було значно чисельнішим і докладало чимало зусиль щоб ця мандрівка нарешті скінчилася. Діяли шляхом підкупу лікарів для відповідної атестації, використовували зв'язки серед старшини та генералітету. Не був виключенням і Я. Маркович. 22.11.1726 більшість бунчукових, які перебували на Низу повернулися до Астрахані й стали чекати наступних указів³⁸. Бюрократична машина не поспішала, тому справа рушила з мертвої точки лише в січні 1727 р. Станом на 20.01.1727 було три списки хворих, які готувалися до відправлення додому. У хронологічно останньому списку було 27 хворих, атестованих після повернення з Сулаку з вересня по листопад 1726 р. У другому списку – 16 товаришів залишених в Астрахані одразу в серпні 1725 р. (у січні 1727 вони все ще були в Астрахані). І третій список з 5 товаришів, відправлених з Сулаку протягом попереднього року до вересня 1726 р. Всього у списки для відправлення додому внесено 48 товаришів³⁹. Частина товариства потрапила додому раніше (М. Скоропадський, А. Горленко, С. Лизогуб, А. Борковський. В. Полунецький).

24.01.1727 губернатор здійснив огляд хворих бунчукових і наказав всіх, окрім Я. Марковича, відпустити додому. Маркович в щоденнику записав, що рішення губернатор мотивував його першістю та знатністю в компанії, і тут же

³⁶ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.74, 80-81.

³⁷ ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. Спр.587. – 11 арк.

³⁸ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.102

³⁹ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.113-114.

зауважив, що знає справжню причину такого «кручка»⁴⁰. Вже наступного дня, під тиском задобрених Я. Марковичем, лікарів губернатор змінив рішення і 28.01.1727 Маркович отримав паспорт на від'їзд 28 бунчукових товаришів. Частина товариства, відпущена сенатським указом восени 1726 р. вже виїхала на той момент з Астрахані.

30.01.1727 Я. Маркович залишив Астрахань і в середині березня повернувся додому. Дорогою продовжував цікавитися історією місцевості якою рухався, відвідав тютюновий завод під Охтиркою та описав виробничий процес. Листувався з Я. Якубовичем про справи і товаришів, які залишалися в Астрахані ще й у травні 1727 р. (Я. Якубович, А. Миклашевський, Ф. Заборовський, Ф. Ширай, І. Кулябка). На той час в Астрахані залишалось близько 40 бунчукових товаришів (з внесених у таблицю – 38 чоловіків).

Завершилася особиста військова мандрівка на південь Я. Марковича, з якої він виніс багато вражень та гарні торгівельні контакти. Завершився похід більшої частини бунчукових товаришів. Не для всіх вдало, адже частина товариства померла і більшість підірвала власне здоров'я. Втрати значкових і рядових козаків були незрівнянно більшими⁴¹. Бунчукове товариство, включно з автором щоденника, в усіх «казках» про службу повідомляло про участь у Низових походах і багато надань їм мотивувалися саме цими військовими заслугами. Загалом епопея з Низовими походами скінчилася безславно. Колосальні людські і матеріальні ресурси були викинуті на вітер, адже за Рештським договором (1732) і Гянджинським трактатом (1735) імператриця Анна Іоанівна повернула Персії всі завойовані прикаспійські території.

⁴⁰ Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.115

⁴¹ 12.04.1726 Я. Маркович писав про втрати корпусу у Сулаку: за березень померло 500 чоловік, і лише у команді обозного полкового прилуцького 284 особи. //Маркович Я. А. Дневник ... Ч. 2. (1726-1729 гг.). – С.26